

PREDIKATIV VA NOPREDIKATIV SINTAKTIK MUNOSABAT

Baxrinov Xurshid Mavlon o'gli
SamDCHTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada sintaktik munosabatlarning ikki asosiy turi – predikativ va nopredikativ sintaktik munosabatlar – nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot an'anaviy lingvistika nazariyalari, zamonaviy struktural va funksional tilshunoslik konsepsiyalari asosida olib borilgan bo'lib, o'zbek tili misolida ham ko'rib chiqilgan. Maqola lingvistik terminologiya, grammatik kategoriyalar va sintaktik qurilmalarning mohiyatini ochib beradi.

Kalit so'zlar: predikativ munosabat, nopredikativ munosabat, sintaksis, gap bo'laklari, grammatik kategoriya.

Sintaktik munosabatlar tilshunoslikning eng muhim va serqirra bo'limlaridan birini tashkil etadi. Har qanday tilning grammatik tizimini to'liq tushunish uchun gap ichidagi so'zlar o'rtasidagi munosabatlarni chuqur tahlil qilish zarurdir. Bu munosabatlar orasida predikativ va nopredikativ sintaktik munosabatlar alohida o'rin tutadi.

Predikativ munosabat – bu gap markazi bo'lgan kesim va ega o'rtasidagi eng asosiy grammatik aloqa. Nopredikativ munosabatlar esa so'zlarni birlashtirishning boshqa usullarini o'z ichiga oladi: tobelik va tenglik munosabatlari shular jumlasidandir.

Akademik V.V. Vinogradov ta'kidlaganidek, predikativlik – gapni boshqa sintaktik birliklardan farqlovchi asosiy belgisidir.²² Bu fikr zamonaviy tilshunoslikda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Shu bois ushbu ikki munosabat turini sistemali tahlil qilish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyat ham kasb etadi.

Predikativlik (lotincha *praedicativus* – “tasdiqlashga oid”) – bu real borliqni aks ettiruvchi, modal va zamon mazmunini kasb etuvchi sintaktik munosabat. Predikativ munosabat gapning asosiy ikki qutbi – ega (subyekt) va kesim (predikat) o'rtasida yuzaga keladi.

S.Ibrohimovning sintaktik munosabatlar bo'yicha tadqiqotlarida predikativ munosabat atributiv, obyektiv va adverbial munosabatlardan farqlangan holda alohida ko'rib chiqiladi. Tadqiqotchi predikativ munosabatning bosh bo'lak sifatida ega va kesimni birlashtirishdan iborat ekanini ta'kidlaydi va bu munosabatning modal-zamon ifodasidagi rolini

²² Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – Москва: Наука. 1975. – С. 254–287.

kengaytirib tahlil qiladi.²³

G.A. Zolotovaning funksional grammatika nazariyasiga ko‘ra, predikativ munosabat doimo kommunikativ aktning markazida turadi va nutqning asosiy informatsion yukini tashiydi.²⁴

V.V. Bondarko ishlab chiqqan aspektologiya nazariyasida predikativlik modallik va aspektuallik kategoriyalari bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rsatilgan. Real modallik (voqelikka mos harakat) va noreal modallik (taxmin, istak, buyruq) predikativ munosabatning mazmunini yanada boyitadi.²⁵

O‘zbek tilidagi “-sa edi”, “-moqchi bo‘l-”, “-sin” kabi shakllar predikatning modal xususiyatlarini ifodalaydi. Bu shakl-kategoriyalar predikativ munosabatni to‘liq yoki modallik jihatidan cheklangan holda aks ettiradi.

Nopredikativ sintaktik munosabatlar ikki yoki undan ortiq til birliklarining əga-kesim munosabatidan tashqaridagi har qanday sintaktik aloqasini o‘z ichiga oladi. An‘anaviy grammatikada bu munosabatlar asosan ikkiga bo‘linadi: tobelik (subordinatsiya) va tenglik (koordinatsiya) munosabatlari.

N.S. Pospelov va N.I. Formanovskayaning tadqiqotlariga muvofiq, nopredikativ munosabatlar sintaksis fanining əng keng qamrovli bo‘limidir, chunki gapning har bir bo‘lagi o‘zaro nopredikativ munosabatda bo‘lishi mumkin.²⁶

Tobelik munosabati – bu asosiy so‘z (hokim) va unga bog‘liq bo‘lgan so‘z (tobe) o‘rtasidagi nopredikativ aloqa. Tobelik munosabatida asosiy so‘z tobe so‘zning grammatik shaklini va sintaktik o‘rnini belgilaydi.

Tobelik munosabati uch xil usulda ifodalanishi mumkin:

Moslashuv. Tobe so‘z asosiy so‘zning grammatik kategoriyalarini takrorlaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi sifat va ot birikmalarida sifat otning son

²³ Иброҳимов С. Ўзбек тилида синтактик муносабатлар. – Тошкент: Фан, 1994. – Б. 86.

²⁴ Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка.— Москва: Наука. 1973. – С. 42-58.

²⁵ Бондарко А.В. Вид и время русского глагола.— Москва: Просвещение. 1971. – С. 239.

²⁶ Пospelов Н.С. О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка .— Москва. 1950. – С. 321-337. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. – Москва: ИКАР. 2007. – С. 78-92.

va kelishik kategoriyalarini qabul qilmaydi, o'zbek tilida moslashuv asosan ega bilan kesim o'rtasida, shuningdek, aniqllovchi bilan aniqlanmish o'rtasida namoyon bo'ladi. Masalan: "Bolalar o'ynaydilar" jumlasida "bolalar" so'zining ko'plik shakli kesimning shaxs-son qo'shimchasida aks etadi.

Boshqaruv: Asosiy so'z tobe so'zning grammatik shaklini (kelishik qo'shimchalari yoki ko'makchilar) talab qiladi. O'zbek tilida fe'l otni muayyan kelishikda boshqaradi: "kitob o'qi" (qaratqich emas, tushum kelishigi).

Bitishuv: Tobe so'z asosiy so'zga faqat mazmun jihatidan birikadi, grammatik o'zgarish bo'lmaydi. Ravish, infinitiv, modal so'zlar shu yo'l bilan birikadi.

Teng munosabati – bu bir xil sintaktik pozitsiyani egallagan ikki va undan ortiq teng huquqli til birliklarining aloqasi. Bu munosabatda elementlar bir-birini boshqarmaydi, biri ikkinchisiga tobe emas.

M.Y. Blox ta'rifi ko'ra, koordinatsiya deb ataydi va u "sintaktik elementlarning tenglik asosidagi birlashuvi" bo'lib, bu birlashuv bog'lovchilar orqali (va, bilan, ham...ham, yo...yo) yoki bog'lovchisiz amalga oshishi mumkin.²⁷

Koordinatsiya uch turda bo'ladi:

- Kopulyativ (biriktiruv): "Ona va bola keldi." – ikkala element teng ravishda gap to'ldirishga hissa qo'shadi.
- Adversativ (zidlovchi): "U keldi, lekin so'zlamadi." – elementlar o'rtasida qarama-qarshilik mavjud.
- Dizyunktiv (ayiruvchi): "Kitob yoki daftar ol." – elementlar muqobil sifatida taqdim etiladi.

Nopredikativ munosabatlarning yana bir muhim turi – atributiv (aniqllovchi) munosabatdir. Bu munosabatda aniqllovchi so'z ot turkumiga mansub asosiy so'zning belgisini, xususiyatini yoki sifatini bildiradi.

Holli munosabat esa fe'l yoki sifatga birikib, harakat yoki belgilarning o'rin, payt, sabab, maqsad kabi holatlarini bildiradi. O'zbek tilida ravish va hol-vazifali ravishdoshlar bu munosabatni ifodalashda faol rol o'ynaydi.

Predikativ va nopredikativ munosabatlar o'rtasidagi farqlar bir necha mezon asosida tahlil qilinishi mumkin. Eng avvalo, funksional farq muhimdir: predikativ munosabat gapni shakllantirsa, nopredikativ munosabat gap bo'laklarining o'zaro aloqasini belgilaydi.

Kommunikativ nuqtai nazardan, predikativ munosabat doimo yangi axborot (rema) va mavzu (tema) o'rtasidagi ziddiyatni ifodalaydigan markaziy tuzilma hisoblanadi. Nopredikativ munosabatlar esa bu asosiy tuzilmani

²⁷ Блох М.Я. A Course in Theoretical English Grammar. – Москва: Высшая школа. 2000.– P. 210-228.

kengaytiradi, aniqlashtiradi va boyitadi. N.Mahmudovning kommunikativ sintaksis sohasidagi ishlari esa predikativ munosabatni matn va nutq darajasida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Olim gapning aktual bo‘linishi bilan predikativ munosabat o‘rtasidagi aloqani o‘rganib, tema-rema strukturasining predikativlik talqiniga ta’sirini ko‘rsatib bergan.²⁸

O‘zbek tili agglutinatив tillar guruhiga mansub bo‘lib, sintaktik munosabatlar asosan suffikslar (qo‘shimchalar) orqali ifodalanadi. Bu xususiyat predikativ va nopredikativ munosabatlarning ifodalanishiga o‘ziga xos ta’sir ko‘rsatadi.

A.G‘ulomov va M.Asqarovalarning tadqiqotlariga ko‘ra, o‘zbek tilida predikativ munosabat kesim formasida mujassamlashgan shaxs-son, zamon va mayl kategoriyalari orqali ifodalanadi. Nopredikativ munosabatlardan tobelik asosan kelishik qo‘shimchalari va ko‘makchilar vositasida, koordinatsiya esa bog‘lovchilar orqali amalga oshiriladi.²⁹

Masalan: “Zulfiya chiroyli qo‘shiq kuyladi” jumlasida:

“Zulfiya” + “kuyladi” – predikativ munosabat (ega – kesim);

“chiroyli” + “qo‘shiq” – nopredikativ, atributiv munosabat (sifatlovchi aniqlovchi – aniqlanmish);

“qo‘shiq” + “kuyladi” – nopredikativ, boshqaruv munosabati (to‘ldiruvchi – kesim)

Zamonaviy tilshunoslikda predikativ va nopredikativ munosabatlar mutlaqo ajralmas emas, degan qarash keng tarqalgan. Ya.G. Testelets ko‘rsatganidek, murakkab gaplarda predikativ qism nopredikativ munosabatlar orqali o‘zaro bog‘langan bo‘lishi mumkin.³⁰

Ergash gapli qo‘shma gaplarda bosh gap va ergash gap o‘rtasida nopredikativ subordinatsiya munosabati yuzaga kelsa ham, har bir qism ichida o‘z predikativ munosabati saqlanib qoladi. Bu esa sintaktik munosabatlarning ko‘p qatlamli ekanini ko‘rsatadi.

Yuqorida bayon etilgan tahlildan quyidagi xulosalar kelib chiqadi:

Predikativ	sintaktik	munosabat	–	tilning
------------	-----------	-----------	---	---------

²⁸ Маҳмудов Н., А. Нурмонов. Узбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент. 1995.

–

Б. 18-20.

²⁹ Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи. 1987. – Б. 45-67.

³⁰ Тестелец Я.Г. Введение в общий синтаксис. – Москва: РГГУ. 2001. – С. 245-278.

kommunikativ-sintaktikqurilmasining asosi bo'lib, ega va kesim o'rtasidagi modallik, zamoniylik va shaxs-son kategoriyalari orqali ifodalanuvchi asosiy grammatik aloqadir.

Nopredikativ sintaktik munosabatlar subordinatsiya (tobelik) va koordinatsiya (tenglik) munosabatlarini o'z ichiga olib, gapning kengaytirilgan tuzilmasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

O'zbek tilida bu munosabatlar agglutinatив morfologik vositalar – kelishik qo'shimchalari, yuklamalar, bog'lovchilar va fe'l-shaxs qo'shimchalari – orqali ifodalanishining o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

Zamonaviy tilshunoslikdagi generativ, funksional va kognitiv yondashuvlar predikativ va nopredikativ munosabatlarni yangi metodologik asosda o'rganishga imkon bermoqda.

Predikativ va nopredikativ munosabatlarning chuqur nazariy tahlili nafaqat til nazariyasini, balki tarjimashunoslik, metodika va kompyuter lingvistikasi kabi amaliy sohalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Блох М.Я. A Course in Theoretical English Grammar. – Москва: Высшая школа. –2000.– 382 p.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола. – Москва: Просвещение. 1971. – 239 с.
3. Виноградов В.В. Исследования по русской грамматике. – Москва: Наука. 1975. – 558 с.
4. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент: Ўқитувчи. 1987. – 256 б.
5. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. –Москва: Наука. 1973. – 351с.
6. Иброҳимов С. Ўзбек тилида синтактик муносабатлар. – Тошкент: Фан, 1994. – 176 б.